

עיון ב"עליזה בארץ הפלאות"

מאת ד"ר מנוחה גלבוץ

למאמר נפרד, ולא ידובר בו ברשימתנו. הספר מכיל לכל אורכו מעין תרגילים לוגיים, משחקי היגיון וחידות לוגיות. אין היבטים אלה ספציפיים לעם האנגלי, ויש בהם עניין לכל בני התרבויות המערביות, ובמידה ניכרת לכל יצור בעל תבונה. ההיבט השלישי הוא חברתי בעיני קרו. יש בסיפור ביקורת חברתית רחבה וכללית, שניתן להחיל על חברות רבות במאה התשע-עשרה, אך במידה ניכרת זו ביקורת ספציפית, חריפה למדי, על החברה האנגלית בתקופה הויקטוריאנית.

ההיבט הפסיכולוגי

הבעיות הפסיכולוגיות המשתקפות בסיפור "עליזה בארץ הפלאות" הן בעיות אופייניות לגיל ההתבגרות. נצביע על אחדות מהן.

אחרי שעליזה כילתה לאכול את העוגות שמצאה החלה לגדול, אך היא לא חזרה להיות ילדה גדולה, כפי שהיתה בראשית הסיפור לפני ההתגמדות, אלא גדלה ללא שום פרופורציה בין איבריה — תופעה כמעט שיגרתית וכה אופיינית לגיל ההתבגרות — צווארה נתארך יתר על המידה, וכן רגליה:

"עכשו אני מתעצמת כמו השפופרת

הקריאה ב"עליזה בארץ הפלאות" וב"עליזה בארץ המראות": מאת לואיס קרול" מהנה עד היום מתבגרים ומבוגרים על פני העולם כולו. אין פלא בכך, שכן ניתן לקרוא בספרו משלושה היבטים מרכזיים, ששניים מהם קשורים ונוגעים למרבית בני האדם (בעיקר בחברה המערבית).

ההיבט האחד הוא פסיכולוגי, "עליזה בארץ הפלאות" הוא סיפור התבגרות, סיפור של חיפוש זהות וגיבוש האני. ההיבט השני הוא ההיבט הלוגי הראוי

1. לואיס קרול, "עליזה בארץ הפלאות", תרגם: אהרן אמיר, הוצאת מחברות לספרות, בשיתוף עם הוצאת א. לוינאפשטיין, תל-אביב, 1972. כל מראי המקומות הם על פי הוצאה זו.
2. — "עליזה בארץ המראות", תרגם: אהרן אמיר, הוצאת מחברות לספרות, בשיתוף עם הוצאת א. לוינאפשטיין (בלא ציון שנה).
3. שמו האמיתי דודניסון, צ'רלס לוטוויג (1832—1898). פרטים ביוגרפים ראה: האנציקלופדיה לספרות ילדים "עולם צעיר" מאת אוריאל אופק, ערך: קרול, לואיס, מסדה, רמת גן, 1970. כמו כן ראה: אוריאל אופק, "מרובינאון עד לובנולו", מסדה, רמת גן, תשכ"ד, עמ' 61—71.

הגדולה ביותר שבעולם! שלום לכן, רגלים!" (עמ' 12).

חוסר הפרופורציה, חוסר הגיבוש הפיזי, ואי היכולת להיכנס אל הגן הביאו את עליזה לידי בכלי אף הציור המקורי, של ג'ון טניאל, שצוייר בשיתוף עם המורה, חושף את המראה הלא-פרופורציונלי (שם). לנושא זה מצטרף הרעיון המרכזי של הספר בדבר ההתגמדות המכשירה את עליזה גם ליהנות מעולמות מופלאים ודמיוניים וגם לחזור לתקופת הילדות המאושרת ולברוח מעולם המבוגרים, שאליו היא מתקרבת עם התבגרותה. דברים אלה נאמרים בהמשך הסיפור בחן רב:

"באמת מענין מה קרה לי! כשהייתי קוראת מעשיות בפיות קסמים מדור מה הייתי שדברים מסוג זה לעולם אינם מתרחשים, והנה נתונה אני בתוך מעשיה שכזאת!" (עמ' 29).
האמביוולנטיות של עליזה לגבי גידולה באה לידי ביטוי בהמשך דברים אלה:

"צריך שיכתבו ספר על-אודותי, בהחלט צריך! וכשאגדל, אכתוב ספר כזה — אבל עכשו גדולה אני ומגור-דלת", הוסיפה נעצבת, "מכל מקום כאן אין מקום לגדול עוד".

"אם כן אפוא", הרהרה עליזה, "הל-עולם לא אהיה קשישה משהנני עכשו? מצד אחד, ברכה בדבר — שלא להיות זקנה לעולם — אבל כנגד זאת — להיות חייבת להכין שעורים תמיד הו, זאת לא הייתי רוצה!" (שם).

שיחת עליזה עם הזחל היא פנינה אמנותית מבחינות הרבה, אך כאן אצביע רק על חוסר-הגיבוש של האני הבולט בפרק זה (פרק ה):

"מי את?" אמר הזחל.

[...] חרדה ובושה השיבה עליזה, "אני — כמעט אינני יודעת, אדוני, ברגע זה — לפחות יודעת אני מי הייתי כשקמתי הבוקר, אבל סבורה אני כי אל-יכון השתניתי מאז כמה פעמים!" (עמ' 36).

השינויים וחוסר הפרופורציה במראה הפנים ובהתפתחות הפיזית והפיזיולוגית גורמים לעליזה אי-נחת, ואפילו חרדה, כמו לכל נער ונערה בגיל ההתבגרות.

והדברים חוזרים למשל בעמ' 42, 43. בתשובה לשאלת היונה בדבר זהותה של עליזה היא אומרת:

"אני — אני ילדה קטנה", אמרה עליזה, והיא תפוסת ספקות, כיון שזכרה את מספר הגלגולים שהתגלגלה בהם במרוצת אותו יום (עמ' 44).

מעניין בנושא זה סופו של הסיפור. לאחר שעליזה התעוררה וסיפרה לאחר תה הגדולה ממנה כל מה שזכרה מחלור-מה המופלא, נשלחה עליזה לאכול (השעה היתה מאוחרת). האחות הגדולה רצתה גם היא לחוות אותן הרפתקאות שחוותה עליזה אחותה הקטנה, אך כל מה שיכלה, היה לראות מעט מהן בדמיונה, ומחשבותיה נסבו על אחותה:

לסוף ציירה לעצמה איך תהיה אחרי תה הקטנה עצמה, ברבות הימים,

5. בעיית הזהות מעסיקה את עליזה גם בתחום הלוגי, שאינו נדון כאן.

4. כל המובאות בכתוב חסר, שכן הספר מנוקד.

אבל סבורה היתה שאלו מליצות
נאות (למשמע-אוזן) (עמ' 6).
ההתנגדרות בידיעות, גם אם הן מוט-
עות או בלתי מדוייקות, וכן הרצון "לע-
שות רושם" בידיעות — הם כמובן, הפי-
רי של חברה, שמעריכה את האדם על-פי
ידיעותיה, ולא על-פי אנושיותו. בחברה
זאת למדה עליזה להעדיף לטעות או לנ-
סות ולגלות בעצמה את טעותה, אך לעו-
לם לא תרשה לעצמה לשאול למען דעת,
כלומר הסטאטוס של סיום בית-ספר
עדיף על הדעת כשלעצמה :

"ואיזו ילדונת בורית אהיה בעיני
כשאשאל ! לא, לעולם לא יהיה כדאי
לשאול, יכול להיות שאראה את השם
כתוב באיזה מקום", (עמ' 6).

דרך החשיבה של עליזה מושפעת מחור-
מר הלימוד ומסיפורי המעשיות שהלעי-
טוה, ומתפיסתן הילדותית השטחית
(כמו "הרוטב הדרומי" במקום "הקוטב
הדרומי").

השימוש בידיעות לחצאין או בידיעות
מוטעות חוזר על עצמו באפיזודות רבות
מאד בארץ הפלאות :

"אולי אין הוא מבין את לשוננו",
הרהרה עליזה ; "חיה אני אם לא
עכבר צרפתי הוא, שנתגלגל ובא עם
ויליאם הכובש". (כי הנה, עם כל
ידיעותיה בדברי הימים, לא היה
נהיר לה ביותר לפני כמה שנים
התרחש דבר זה או אחר), (עמ' 18).
עליזה אהבה תמיד להתהדר בידיעו-
תיה :

"לו היו הכל נותנים דעתם על עס-
קיהם הם". אמרה הדוכסת ברטון
ניחר, "היה העולם טובב מהר הרבה
יותר מכפי דרכו".

אשה-בגוריה, ואיך בכל שנות פריחה,
ישמר בחובה הלב התם והאוהב
אשר לימות ילדותה ; ואיך תהיה
כונסת סביבה פעוטות אחרים, [...]
(עמ' 110—111).

נראה שהאחות הגדולה הבינה מסיפור-
רה של עליזה, אחותה הקטנה ממנה,
את ה"מסר" הפסיכולוגי של החלום :
הרצון להשאר קטנה, שכן עולם הילדות
הוא עולם של "ארץ הפלאות".

ההיבט החברתי

א. המחאה נגד בית-הספר.

הביקורת על החברה היא במידה רבה
קורת הידיעות המיותרות ולמעשה ביקו-
רת על בית הספר. עליזה, במשך כל הר-
פתקאותיה, היא "תוצר" אופייני של
בית הספר בתקופה הויקטוריאנית. היא
מרבחה להשתמש בידיעות שלמדה בבית
הספר כמו במליצות, כדרך נאה של הת-
נגדרות, גם כאשר אין הידיעות מדויי-
קות :

"מתקרבת אני אל מרכז כדור-הארץ.
רגע אחד : הרי זה בעומק ארבעת
אלפים מיל, כמדומה" — (כי הנה,
מבינים אתם, למדה עליזה כמה דב-
רים נמנין זה בשיעוריה בבית-הספר,
ואם כי לא היתה השעה כשרה לה
ביותר לעשות רושם בידיעותיה, מ-
אין שומע לה, כדאי היה בכל זאת
לשנן את הדברים) — "כן, זהו המר-
חק בקירוב — אבל מעניין אם כן
לאיזה קוררוב או קוראורך הגעתי?"
(לעליזה לא היה מושג כלשהו קו-
רוחב מהו, גם לא מהו קוראורך,

מה שנשאר ממני כמעט אין בו משום אדם אחד מהוגן" (עמ' 10).
ההגינות המנומסת היא מן המוסכמות של התקופה. בין המוסכמות האחרות — חשיבות הגיל כנורמה. הלורי, למשל אומר לעליזה: "קשיש אני ממך ודאי שאני מיטיב לדעת" (עמ' 20).

אין עליזה מטילה ספק בחוק חברתי זה, השורר גם בארץ הפלאות; אין היא רוצה לבדוק את הדברים אלא את טענה, תו, אם אכן הלורי זקן ממנה.

הזיוף שבמוסכמות החברתיות מגיע כמעט לשיא, כאשר, במקום לעזור לכל בעלי החיים להתבייש קם העכבר ונואם לפניו נאום היסטורי, שאין קשר בינו לבין מצבם של בעלי החיים (עמ' 21). כך נאמרים דברים הרבה, מן הפה ולחוץ. זהו חלק מן "הפזוה", ש"מנהיגי" בעלי החיים נוהגים על פיה — דיבור בלשון גבוהה ומליצות ובדרך תיאטרלית:

"אם כן הוא", קם עוף-הדודו ואמר חגיגתי, "הנני להציע שתנעל הישי-בה, לשם נקיטתם המיידית של אגמי צעים תכליתיים יותר לתקנת — "דבר בלשון בני-אדם!" אמר בן-הנשר. "מחצית המלים החשובות הללו אינני יודע את פירושו, וגדולה מזו, אף איני מאמין שאתה יודע אותו!" (עמ' 22).

ההלעגה על החברה האנגלית דאז בולטת מאד גם משום העמדת סיטואציות מלכותיות אופייניות לבריטניה דאז שב-ראשה מלכה:

האחשטרן-הדג פתח בכך שהעלה מתחת לארועו מכתב גדול, גדול כמור-הו עצמו כמעט. ואותו מסר לחברו, באמרו, בקול חוגג, "לדוכסת. הזמנה

"דבר שלא יהיה לברכה", אמרה עליזה, שעלצה מאד על ההזדמנות להתהדר בקצת מידיעותיה, "הגיעי-נא בעצמך מה יקרה אז ליום ולילה! עשרים וארבע שעות, מבינה את, צריכה הארץ כדי לשוב על צירה —", (עמ' 50).

יותר משהמחאה מכוונת נגד בית-הספר היא מכוונת נגד החברה בכללה.

ג. ביקורת החברה הויקטוריאנית.

החברה הויקטוריאנית כמות שהיא משתקפת בהתנהגותה של עליזה, היא חברה ששמה דגש על הידור ההתנהגות או על הופעה מהוקצעת. כך למשל מחר-וזה עליזה קידה בדברה אפילו בשעת הנפילה באויר (עמ' 8), זאת ועוד, עליזה מחווה קידה גם כאשר היא מנסה לתאר בדמיונה פגישה בינה לבין אנשים זרים (עמ' 6), שכן שיחה עם בני אדם, לרבות שאלות ותשובות, מן הדין לנהל באדיבות ובדרך ארץ — בלוויית מלות-נימוס (סלי-חה, גברת) ושאר מנהגים חיזוניים (כגון: קידות). הנימוס החיזוני קודם בחשיבותו לעצם הדברים, כמו למשל:

עליזה מדומה היתה שהענין מהובל מאד מעיקרו, אלא שהואיל והכל היו לבושים רצינות לא העזה לצחוק; וכיון שלא עלה בדעתה מה תאמר, השתחוחה סתם ונטלה את האצבעון, בארשת פנים חגיגית ככל האפשר (עמ' 23).

הנימוס, או הופעת "אדם מהוגן", לפי התפיסה הויקטוריאנית, הוא עניין מרכזי בחייה של עליזה, חרף "שינוי המקום" — הימצאה ב"ארץ הפלאות": "להתחפש כאילו אני שניים! הלא

חקיהם של בני אדם זולתה, העולם כולו, לרבות בעלי החיים שבו, הם כדורי משחק בידי המלכה :

עליזה מדומה היתה כי מימיה לא ראתה עוד שדה קרוקט מוזר כליכך: כליכולו תלמים וגבלים ; כדורי-הקרוקט היו כפודים חיים, הפטישים שקייטנים חיים, והחילילים הוצרכו להקמר ולעמוד על ארבע, כדי לשמש קשתות (עמ' 71).

הנה כי כן ארץ הפלאות של עליזה מצויירת כמדינה שרירותית, שבה "התזה ראשים מקובלת כאן להחריד ; פלאי פלאים הוא שנותר עוד מי בחיים!" (עמ' 72).

ביקורת חריפה זו על החברה שבה "גזר-דין" קודם ל"פסק-דין" (עמ' 108) מקוממת את עליזה, ומבעד לדבריה נשמע קולו המובלע של המחבר המסיים דבריו בבואת חורבנה של החברה הויקטוריאנית, שבה הוא חי. הסיפור מסתיים במרד של עליזה במלכה ובערכים המדיניים-משפטיים, שהיא מייצגת :

"הבל ורעות-רוח!" אמרה עליזה בקול. "ההמצאה הזאת, שהגזר יקדם לפסק!"

"בלמי פיך!" אמרה המלכה נרתחת כולה.

"לא אבלום!" אמרה עליזה.

"ערפוח!" צעקה המלכה בכל מאמץ צי קולה. [...]

"מי פוחד מפניכם?" אמרה עליזה, (לעת הזאת גבהה כמלוא שעורה קומתה. "אינכם אלא מערכת של קלפים!" בתוך כך נשאו כל הקלפים והתפרחו. [...]) (עמ' 108).

מן המלכה לשחק בקרוקט". האחש-תרן-הצפרדע חזר על הדברים, באותו קול חוגג, ורק את סדר המלים שינה מעט, "מן המלכה, הזמנה לדוכסת לשחק בקרוקט".

מובן, שהדברים מקבלים כאן משמעות גרוטסקית ואירונית מן הצרוף של ההזמנה המכובדת בצורה המכובדת לעניין פשוט ומיומי כמו משחק הקרוקט.

ביקורת על מערכת המשפט, הסרה למושמעתה של המלכה, תופסת חלק נכבד מן הביקורת של המחבר על התקופה הויקטוריאנית. העולם הויקטוריאני הוא עולם של שרירות לב — הכל נקבע בשם המלכה בסיפור. בין אם מעשי הכפופים לה נושאים חן בעיניה ובין אם לאו היא סובבת ומצווחת על כל צעד ושעל: "ערי-פוח! ערפו!" (עמ' 68). אין לה למלכה די בפקודותיה, היא אף בודקת, כביכול, אם אכן בוצעו :

"נערפו ראשיהם?" צעקה המלכה. "ראשיהם אינם עוד, אם טוב בעיני הוד מלכותה!" צעקו החילילים וענו. [ודבריהם דו-משמעיים כמשחק לרגי] "כך יפה!" צעקה המלכה (עמ' 70).

שרירות לב, צעקות ופקודות הן מנת חלקם של נתיני המלכה (פרק ח) — שדה הקרוקט אשר למלכה" מדגים עניין זה).

"כל אחד למקומו!" הרעימה המלכה כה קולה, והבריות החלו מתרוצצים לכל עבר, נגפים זה בזה, אף על פי כן, לא יצאו שתי דקות והכל היו ערוכים והמשחק החל (עמ' 70).

אין משחקה של המלכה דומה למש-